

24. Нарский И.В. Фронтной опыт русских солдат. 1914-1916 годы // Новая и новейшая история. – 2005. – №1. – С.194-204.
25. Бергер П. Социальное конструирование действительности. Трактат по социологии знания [Текст] / П. Бергер, Т. Лукман / Перевод Е. Руткевич. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
26. Лукеренко В.Л. Світогляд Драгоманова [Текст] / В.Л. Лукеренко. – К. : Наук. думка, 1965. – 124 с.
27. Иванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.) [Текст] / Р.П. Иванова. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1971. – 223 с.
28. Депенчук Л.П. Передмова // Кістяківський Б. Вибране. – К. : Абрис, 1996. – С.III-XXXII.
29. Депенчук Л.П. Історіософія та соціальна філософія М. Драгоманова [Текст] / Л.П. Депенчук, М.І. Лук. – К. : Укр. центр духовної культури, 1999. – 210 с.
30. Горбань Ю.А. Постає Богдана Кістяківського в українському визвольному русі початку XX століття // Сторінки історії: зб. наук. праць. – Вип.30. – К. : ІВЦ «Політехніка», 2010. – С.71-80.
31. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова [Текст] / А.М. Круглашов. – Вид. 2-ге. – Чернівці : Прут, 2001. – 488 с.
32. Гирич І. М. Грушевський та І. Франко: громадське і приватне: Чинник М. Драгоманова у взаєминах вчених // Неопалима купина. – 2007. – С.91-123. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.i-hurych.name/Hrushevsky/AndFranko/Dragomanov.html>.
33. Стрілець В.В. Українська Демократично-Радикальна партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX ст. – 1939 р.): Монографія [Текст] / В.В. Стрілець. – К. : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2002. – 361 с.
34. Бевз Т. Сергій Єфремов і ідея створення української політичної партії / Т. Бевз // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т.XVI. – С.190-200.
35. Могильний Л. Формування світогляду Сергія Єфремова під час навчання у Київській духовній семінарії / Л. Могильний // Часопис української історії. – 2009. – Вип.12. – С.37-42.
36. Могильний Л. Погляди Сергія Єфремова на державність України через призму програми Української Радикальної партії (1905 р.) / Л. Могильний // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2009. – Вип.1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc\\_Gum/NZTNPU\\_ist/2009\\_1/materialy/2009\\_1/Mogilynyu.pdf](http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/NZTNPU_ist/2009_1/materialy/2009_1/Mogilynyu.pdf).
37. Чмырь С.Г. Украинская демократическо-радикальная партия: истоки, организация, программа, тактика (90-е гг. XIX в. – 1908 г.) / Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Институт российской истории РАН. – М., 1994. – 374 с.
38. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик [Текст] // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – Т.1 / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К. : Основи, 1994. – С.299-347.
39. Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Дух і літера. – К., 1998. – №3/4. – С.115-125.

***Иваницкая С. Г. Сергей Ефремов versus Богдан Кистьяковский: полемика вокруг «политической наследия» Михаила Драгоманова (историографический аспект)***

*В статье рассматривается полемика между С.А. Ефремовым и Б.А. Кистьяковским по поводу появления в 1905-1906 гг. собрания русскоязычных произведений М.П. Драгоманова; контекстом служит процесс политической дифференциации в среде либерально-демократической оппозиционной элиты Российской империи; выясняются также метаморфозы данного сюжета в историографии 1920-х – 2000-х годов.*

**Ключевые слова:** С.А. Ефремов, Б.А. Кистьяковский, М.П. Драгоманов, историография, публицистика, элита, идеология.

***Ivanits'ka S. G. Sergiy Efremov versus Bogdan Kistiakowsky: controversy around the «political heritage» of Mykhaylo Dragomanov (historiographical aspect)***

*The paper discusses the controversy between S. Yefremov and B. Kistiakowsky over appearance in 1905-1906 collection of Russian-language works of M. Dragomanov; the context is the process of political differentiation among the liberal democratic opposition elites of the Russian Empire, and found out the story of the metamorphosis in the historiography of the 1920-s – the 2000-s.*

**Keywords:** S. Yefremov, B. Kistiakowsky, M. Dragomanov, historiography, journalism, the elite, the ideology.

УДК: 94(3):930(477)"18"Драгоманов

**В. П. Гарнага**

## **ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА**

*У статті проаналізовано дослідження з історії стародавнього світу М.П. Драгоманова, визначено їхнє місце у науковій спадщині вченого, охарактеризовано вплив занять стародавньою історією на його методологію, фольклористичні студії, суспільно-політичні погляди, з'ясовано значення праць М.П. Драгоманова для розвитку сходознавства й антикознавства, його вплив на творчість Л. Українки та І.Я. Франка.*

**Ключові слова:** антикознавство, дослідження історії Стародавнього Сходу, фольклористика, наукова спадщина, суспільно-політичні погляди, М.П. Драгоманов.

Михайло Драгоманов відомий широкому загалу науковців як непересічний фольклорист, літературознавець, історик, публіцист, громадсько-політичний діяч. Але цим значення діяльності видатного українця не обмежується. Як вказує О.М. Петречко, «М. Драгоманов зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняного антикознавства» [1, с.439]. За його ж словами, «останнім часом цей аспект наукової спадщини історика дедалі більше привертає увагу науковців, але його ґрунтовне осмислення ще попереду» [1, с.435]. На нашу думку, недостатня дослідженість в українській історіографії антикознавчої і сходознавчої спадщини М.П. Драгоманова зумовлена, по-перше, розрізненістю архівних матеріалів, які зберігаються у понад десяти архівах та бібліотеках України, Росії та Болгарії, по-друге, зосередженістю більшості дослідників на суспільно-політичній спадщині вченого, по-третє, відсутністю систематичної розробки історії антикознавства й сходознавства в Україні.

В історіографії проблеми можна виділити чотири напрямки: 1) аналіз спадщини Драгоманова з історії стародавнього світу в контексті дослідження життя і творчості видатного вченого (українські дослідники Г.І. Волинка, Н. Дюк, Д. Заславський, Г.Д. Зленко, А.Ю. Кримський, Ю.Ю. Куценко, М.І. Лук, В.Л. Лукеренко, Б.К. Матюшко, Р.Е. Метельський, Ф.П. Слюсаренко, В. Шульга, російський історик Г.В. Вернадський); 2) аналіз у контексті розвитку методології історичних досліджень в Україні і Росії у XIX – на початку XX ст. (українські науковці О.М. Богдашина, С.П. Стельмах, О.В. Ясь); 3) дослідження в контексті історії антикознавства (українські історики В.П. Бузескул, А.О. Ігнат'єва, О.М. Петречко, В.В. Ставнюк, В.С. Шиловцева, В.М. Щербатюк, російські – В.О. Більбасов, К.В. Вержбицький, І.М. Гревс, Г.С. Кнабе, В.О. Летяєв, М.О. Машкін, В.І. Модестов, Е.К. Путнін, І.М. Тронський, Е.Д. Фролов) або сходознавства (українські дослідники О.Д. Огнева і Т.О. Щербань); 4) дослідження давньосхідних і античних сюжетів у фольклористичних працях вченого (українські науковці С. Бартошко, Н. Григораш, А.Ю. Кримський, М.І. Павлик, М.Ф. Сумцов, І.Я. Франко). Драгоманознавчі студії поверхово аналізують наукову цінність праць вченого зі стародавньої історії, не враховують його зв'язки з розвитком європейської науки. Антикознавчі й сходознавчі наукові розвідки використовують незначну кількість публікацій Драгоманова, ігнорують зв'язок досліджень зі стародавньої історії з фольклористичними, науково-популярними, публіцистичними працями вченого. Натомість фольклористичні розвідки Драгоманова аналізуються науковцями ізольовано від його історичних студій. Переважній більшості наукових публікацій з історії методології притаманні недоліки вищевказаних напрямків. Повноцінне дослідження вимагає поєднання аналізу студій вченого з історії стародавнього світу в контексті його письмової спадщини і обставин життя, а також у контексті розвитку методології історичних досліджень та наукових розробок зі стародавньої історії в Російській імперії, західних країнах у XIX – на початку XX ст. Зразком запропонованого підходу можна вважати статтю В.В. Ставнюка [2], але вона охоплює лише окремих аспекти досліджуваної теми.

Обсяг даної публікації дозволяє нам лише у загальних рисах окреслити питання про місце досліджень з історії стародавнього світу у науковій та суспільно-політичній спадщині Михайла Драгоманова, визначити внесок вченого у розвиток сходознавства й антикознавства. Збережені архівні та опубліковані джерела можна умовно розділити на декілька груп: 1) опубліковані дослідження М.П. Драгоманова з історії стародавнього світу; 2) рукописи і робочі матеріали до наукових публікацій М.П. Драгоманова; 3) науково-популярні, публіцистичні, фольклористичні, літературознавчі, політологічні праці вченого, які більшою або меншою мірою відображають його погляди на історію стародавнього світу; 4) офіційні документи, які відображають наукову і викладацьку кар'єру М.П. Драгоманова як дослідника стародавньої історії; 5) листування і спогади М.П. Драгоманова; 6) листування і спогади інших осіб, які висвітлюють спадщину вченого зі стародавньої історії та його творчий шлях; 7) історичні, філософські, соціологічні та інші праці, які вплинули на наукову творчість М.П. Драгоманова або були використані ним під час роботи над студіями з історії стародавнього світу; 8) наукові праці, які характеризують стан розвитку антикознавства і сходознавства у другій половині XIX ст., тенденції у дослідженні окремих тем, до яких звертався український історик.

Погляди Михайла Драгоманова на історію стародавнього світу були частиною його концепції всесвітньої історії, яка остаточно склалася на початку 1870-х рр. Загалом вчений присвятив дослідженню і викладанню всесвітньої історії 18 років життя, тобто більшу частину своєї 30-річної наукової діяльності. Видатний історик був автором близько 20 спеціальних розвідок з різних проблем всесвітньої історії, багато років викладав курси давньосхідної, античної та нової історії у Київському університеті Св. Володимира та у Вищому училищі в Софії. За час дослідницької і викладацької роботи у нього сформувалось власне бачення загальнолюдської історії, її сутності, законів розвитку та основних етапів.

Аналіз творчої спадщини М.П. Драгоманова свідчить про широкий спектр його наукових інтересів у галузі всесвітньої історії. Можна виділити наступні напрямки досліджень вченого: 1) історія Стародавнього Сходу; 2) історія античного світу; 3) середньовічна та нова історія Західної Європи; 4) історія християнської церкви та її відносин з державними інститутами у Західній Європі від античності до XIX ст.; 5) історія України та Росії в контексті всесвітньої історії; 6) історіографія антикознавства і сходознавства.

Погляди М.П. Драгоманова на всесвітню історію, її суб'єктів, мету, хронологію, закони історичного розвитку, особливості різних періодів та історії різних народів становили досить чітку систему, хоча й не отримали у письмовій спадщині вченого цілісного викладу. Згідно концепції всесвітньої історії, створеної М.П. Драгомановим, сутність загальнолюдської еволюції полягає у прогресивному поступі від первісного ладу до складних форм суспільної організації, від тваринного стану людини до її максимальної самореалізації, від соціальної нерівності і несправедливості до суспільства, яке прагне щастя для кожного свого члена. Завданням історика є з'ясувати закони історичного розвитку і застосувати ці знання для покращення життя людства.

Полтавський період життя, особливо час навчання у гімназії, мав дуже важливе значення для формування наукових інтересів та історичної методології М.П. Драгоманова як дослідника історії стародавнього світу. На момент вступу на історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира у 1859 р. майбутній вчений мав глибокі знання зі всесвітньої історії, був обізнаний з новими філософськими і соціальними теоріями, які стали підґрунтям його історичної методології. Завдяки вчителю К.Й. Полевичу він був добре підготовлений з латинської мови і римської історії, що стала головним напрямком його наукових досліджень до еміграції за кордон у 1876 р. Вже під час навчання в університеті М.П. Драгоманов під керівництвом К.Й. Полевича, який переїхав до Києва, вивчав давньогрецьку мову.

В Університеті Св. Володимира важливу роль у становленні М.П. Драгоманова як дослідника стародавньої історії відіграв професор В.Я. Шульгін. Під його науковим керівництвом Драгоманов глибоко оволодів фактичним матеріалом зі стародавньої історії, підготував і пізніше захистив дисертацію *pro venia legendi* (на право читання лекцій в університеті) з римської історії. Ретельно вивчаючи класичні джерела і праці західних вчених, молодий науковець з часом став оригінальним дослідником і теоретиком всесвітньої історії, що перевершив досягнення свого вчителя.

До моменту завершення навчання в університеті Михайло Драгоманов в основному сформувався як історик. Його наукові інтереси зосереджувались на історії античних і давньосхідних цивілізацій, з дослідженням яких він пов'язував свою майбутню наукову кар'єру. Гарне володіння латинською мовою і знання творів римських авторів визначили його спеціалізацію на історії Стародавнього Риму, хоча завдяки критичному розумові і широкій ерудиції вчений ніколи не обмежував себе вузькими межами певної доби чи території, тому у своїх працях звертався до давньогрецької, давньосхідної історії і культури, здійснював широкі порівняння з новоєвропейською історією.

Протягом 1864-1875 рр. дослідження історії стародавнього світу було основною сферою наукових інтересів Михайла Драгоманова, який займав посаду приват-доцента, а з 1873 р. штатного доцента кафедри загальної історії історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира і читав лекції з історії Стародавнього Сходу, історії та історіографії Стародавньої Греції, історії Стародавнього Риму, новоєвропейської історії періоду Відродження і Реформації. Рукописи його лекцій зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського [3]. У 1864 р. майбутній вчений захистив дисертацію *pro venia legendi* «Імператор Тиберий». У грудні 1867 р. він склав екзамен на ступінь магістра загальної історії у Новоросійському університеті [4]. У 1870 р. Драгоманов захистив магістерську дисертацію на тему «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит», що викликала різку критику опонентів, які звинуватили вченого у ненауковості та плагіаті [5; 6]. Протягом 1870-1873 рр. Драгоманов перебував у науковому відрядженні у Німеччині та Італії, де слухав лекції відомих європейських антикознавців, знайомився з найновішими публікаціями та результатами археологічних розкопок. У вересні 1875 р. вчений був звільнений з університету з політичних мотивів. Протягом 1876-1889 рр. він був позбавлений можливості займатись науковою і викладацькою діяльністю. Лише із запрошенням Драгоманова викладати всесвітню історію у новоствореному Вищому училищі у Софії (зараз – Софійський університет «Св. Климент Охридський») у 1889 р., він повернувся до дослідження історико-культурної спадщини стародавніх цивілізацій під новим кутом зору. Міфологія, релігійні вчення і література народів стародавнього світу стали предметом дослідження у фольклористичних студіях вченого. Своєрідним підсумком 30-річної праці стали науково-популярні розвідки Драгоманова, опубліковані у 1890-х рр.

Загалом Михайло Драгоманов є автором двох дисертацій з історії Стародавнього Риму, шести наукових статей з різних питань стародавньої історії, опублікованих в «Университетских известиях» та «Журнале Министерства народного просвещения», автором передмов і редактором перекладу праць Ф. Ленормана «Руководство к древней истории Востока до персидских войн» та М. Верна «Біблія або Старий Заповіт», науковим консультантом підручника Лесі Українки «Стародавня історія східних народів». Значне місце історія та культура стародавнього світу займає у науково-популярних працях «Из истории отношений между церковью и государством в Западной Европе», «Про рай і поступ», «Оповідання про заздрих богів», «Старі хартії вільності», десяти статтях з фольклористики і рецензії на II том «Записок НТШ». Наведені праці були опубліковані у 1864-1895 рр., тобто охоплюють період від закінчення Драгомановим університету до його смерті, що свідчить про його інтерес до стародавньої історії протягом всього життя.

Методологія історичних досліджень М.П. Драгоманова остаточно сформувалась у 1860-ті – на початку 1870-х рр. Світогляд вченого склався під переважним впливом творів П.Ж. Прудона, А. Сен-Сімона, О. Конта, Дж.С. Мілля, М.Г. Чернишевського. Разом з тим він ніколи не був послідовником якоїсь чітко визначеної методології чи філософської теорії, тому погляди Драгоманова не піддаються однозначному визначенню, що було причиною численних суперечок дослідників з цього приводу. До цієї теми у різний час звертались В.В. Лесевич, І.М. Гревс, Б.О. Кістяківський, В.Л. Лукеренко, С.П. Стельмах, Р.Е. Метельський, М.І. Лук, В.В. Ставнюк, Г.І. Волинка, Л.П. Депенчук та ін.

Головною метою історичного дослідження вчений вважав «зображення і пояснення типових рис життя» [7, с.108]. Дуже актуальними видаються слова Драгоманова про те, що оцінка будь-яких подій, явищ, особистостей минулого напряму залежить від поглядів дослідника. Драгоманов вважав, що запорукою об'єктивності є застосування методів точних наук; систематизація історичних фактів не за хронологічно-територіальною, а за логічною ознакою; виявлення законів розвитку суспільства; оцінка подій і явищ залежно від того, наскільки вони сприяли прогресу у тій чи іншій сфері. Історик закликав «віддати належне кожному часу і кожному устрою» [7, с.112] і «ставитися виправдувально до найрізноманітніших історичних симпатій та антипатій, розуміти всілякі ідеали, що історично склались, але не створювати кумирів своїм переконанням» [8, с.31].

Розуміння М.П. Драгомановим стародавньої історії базувалось на таких методологічних принципах: 1) віра в історичний прогрес, який відбувається органічно, логічно і закономірно у житті кожного окремого народу, але не є безумовним, проявляється неоднаково у різних сферах суспільного розвитку, під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників може уповільнюватись і навіть тимчасово переходити в регрес; 2) уявлення про відносну автономність військово-політичного, соціально-економічного, духовного життя суспільства; 3) твердження, що кожний народ проходить подібні етапи розвитку у прагненні до прогресу, метою якого є задоволення потреб кожного індивіда і суспільства загалом; 4) увага до специфіки історії будь-якого суспільства на різних етапах його еволюції, яка зумовлена природними умовами, взаємодією подій і явищ політичного, соціально-економічного, духовного життя, що розвиваються за власними законами, зіткненнями народів (особливо якщо вони перебувають на різних етапах розвитку), що мають певною мірою випадковий характер; 5) вимога класифікації історичних подій і явищ за родами і видами, їх узагальнення за допомогою соціологічного й історико-порівняльного методів, отримання на основі узагальнень універсальних законів розвитку суспільства.

У ранніх і частково в пізніших працях з античної історії М.П. Драгоманов вживав поняття «стародавня історія» у традиційному значенні як синонім античної та (або) давньосхідної історії. Натомість у магістерській дисертації й особливо у статті «Положение и задачи науки древней истории» вчений виклав власне трактування даного поняття, яке значно розширювало звичне розуміння стародавньої історії. Визначаючи стародавню історію у найширшому розумінні як початковий історико-культурний етап розвитку усіх без виключення народів ойкумени, він не обмежував її чіткими хронологічними чи географічними рамками, стверджуючи, що «найдавніша історія продовжує жити і зараз в обличчі народів диких» [9, с.70], у різних сферах суспільного життя розвинутих народів зберігаються залишки як первісної культури, так і класичних культур давнини (це особливо яскраво відображено у фольклористичних студіях Драгоманова). На думку історика, «тільки нещодавно нове життя піднялось рішуче на подальший ступінь розвитку, порівняно зі стародавнім» [9, с.82]. Таке розуміння поняття «стародавня історія» значною мірою співпадає із сучасним поняттям «традиційне суспільство».

Вчений багато уваги приділяв питанням систематизації історичного матеріалу зі стародавньої історії, намагаючись зрозуміти загальні закономірності становлення і розвитку перших цивілізацій. У магістерській дисертації Драгоманов доводив, що у політичному житті всіх індоєвропейських народів можна знайти такі спільні ступені розвитку: а) побут кантонально-патріархальний із зародками монархії, аристократії і жрецтва; б) побут героїчний, коли монархія, аристократія і жрецтво постають ясніше, побут епохи переселення народів, після якої аристократія і жрецтво групуються навколо монархії, причому, залежно від обставин, переважає то перший, то другий елемент; в) прагнення до вироблення державних відносин на одній із названих основ – монархії або аристократії. Найчастіше верхівка жрецька чи військова, або обидві разом беруть гору над монархією. Потім розпочинається боротьба нижчих верств, демократії проти вищих, яка доводить до г) тиранії і монархії або до демократичної республіки [10, с.227].

Серед давньосхідних цивілізацій вчений виділяв за мовними сім'ями монгольські народи (китайці, скіфи), арійські (індоєвропейські) народи (бактри, перси, мідійці, індійці), семітські народи (авілоняни, асирійці, євреї, фінікійці) й окремо єгиптян [11, с.1-3]. Вказуючи на роль найдавніших цивілізацій в історії людства, історик писав: «у культурному відношенні історія тих [давньосхідних – В.Г.] народів ... містить у собі факти найважливішого всесвітньо-історичного значення ... першими могутніми знаряддями культури: досконалою обробкою металів, будівельними машинами, системою лічби, календаря, абеткою тощо – ми зобов'язані некласичним народам» [9, с.61].

Найбільше уваги Михайло Драгоманов приділив вивченню давньоіндійської та давньоєврейської історії та культури. У студентські роки під керівництвом професора В.Я. Шульгіна підготував розвідку «Про вчення Зороастра і вплив його на громадянство земів...» [12, с.40]. М.П. Драгоманов не володів мовами народів Стародавнього Сходу, тому у своїх історичних і фольклористичних дослідженнях використовував переклади європейськими мовами.

Надзвичайно важливе місце у всесвітній історії вчений відводив античній цивілізації. Більша частина історичних праць М.П. Драгоманова присвячені історії Стародавнього Риму, а саме періоду ранньої Римської імперії. Згідно його поглядів, політичний устрій римської держави не був результатом випадкових обставин чи діяльності окремих особистостей, а склався еволюційним шляхом, органічно і закономірно розвинувся від сільської общини до імперії з багатомільйонним населенням. На відміну від багатьох істориків XIX ст., М.П. Драгоманов вважав перехід Римської республіки в Імперію не ознакою занепаду, а необхідним етапом прогресивного історичного розвитку античної цивілізації.

Драгоманов підкреслював, що «складно вибрати момент більш зручний для тенденційної обробки, як римська доба, а особливо період римської імперії» [10, с.33]. Деякі дослідники вважають Драгоманова апологетом Римської імперії, хоча він заперечував це у своїх працях. На нашу думку, погляди видатного вченого були дещо складнішими: виділення переважно позитивних явищ в історії принципату в його працях значною мірою зумовлено їхнім полемічним характером, спрямованим проти односторонньої негативної оцінки Римської імперії у попередній історіографії. З іншого боку, історик відзначав, що ні Імперія, ні Республіка не були благом і були односторонніми, так як іншими і бути не могли [7, с.111].

У римській історії він виокремлював наступні періоди: 1) Рим – міська держава: а) патріархальна монархія; б) патриціанська республіка; в) патриціансько-нобілітанська республіка; 2) Римська територіальна держава: а) боротьба аристократичної держави з новими тенденціями; б) система урядового контролю й монархічної централізації [13, с.2]. Кожен період сприяв прогресу суспільства у своїй сфері: Республіка політично об'єднала народи Середземномор'я шляхом завоювання, а Імперія внутрішньо об'єднала античний світ завдяки поширенню давньогрецької і східної культури, громадянської рівності, гуманізації Риму.

Причинами внутрішньої слабкості Римської імперії були: а) рабство; б) урядовий контроль і централізація, які призвели до засилля бюрократії; в) велика роль війська, в якому посилювався варварський елемент; г) втручання церкви у політику, що стало причиною релігійних переслідувань; д) зовнішня загроза з боку варварських племен, що призводила до мілітаризації і варваризації Імперії [10, с.382-383].

Драгоманов оцінював Велике переселення народів і падіння Західної Римської імперії як регресивні явища, які призвели до занепаду культури і науки, політичної нестабільності, втрати багатьох досягнень цивілізації. Він виступав проти ідеалізації германських народів деякими німецькими істориками і доводив, що «багато чеснот варварського суспільства досить умовні і більш походять від незнання, ніж від свідомої добродетності, а тому й міцні до першої спокуси» [10, с.144].

Вчений вказував на важливу роль духовенства, яке через християнізацію варварів сприяло засвоєнню ними основ античної культури. Християнська церква виступала в якості посередника між язичницьким Римом і германськими племенами, завдяки чому здобутки античної цивілізації не були втрачені повністю. На Сході антична традиція продовжувала розвиватись у християнській Візантії, яка зберегла політичний устрій і багато культурних досягнень Римської імперії.

Порівняно із дослідженнями історії Риму, студії з історії та історіографії Стародавньої Греції відігравали другорядну роль в антикознавчих творах Драгоманова. У своїх найважливіших працях вчений лише у загальних рисах окреслив власне бачення давньогрецької історії. Історик вважав, що у Стародавній Греції зародилася наука, філософія і демократія. Внаслідок завоювань Олександра Македонського досягнення давньогрецької культури отримали всесвітнє значення. Український мислитель підтримував позитивну оцінку, яку дав афінській демократії відомий англійський історик Дж. Грот. М.П. Драгоманов писав: «за реформою Солоні пішла Клісфенова, за нею Періклова, які разом дали афінській державі такий внутрішній спокій, якого не мала жодна з давніх держав і небагато з нових ... державний устрій, завершений останньою з названих реформ, залишався недоторканим ... до самого поглинання Афін Римом» [10, с.406]. Найбільш слабким місцем античної демократії вчений вважав значне поширення рабства.

Найважливішими періодами давньогрецької історії вчений вважав александрійську і римську добу, коли елліни втратили політичну незалежність, але їхня наука і культура поширились серед народів Середземномор'я і Близького Сходу і тим самим набули всесвітньо-історичного значення. Розвиток грецького народу продовжувався до 1453 р., коли турки, захопивши Константинополь, остаточно знищили візантійську культуру.

Вчений був досить добре обізнаним з історією, міфологією, історіографією та філософією Еллади. У науково-популярних і фольклористичних працях вченого велику увагу приділено давньогрецьким міфам про Прометея та про царя Едіпа. Питання взаємин Михайла Драгоманова з українським поетом

і перекладачем Степаном Руданським з приводу друку українського перекладу «Іліади» Гомера, зробленого останнім, було досить повно досліджене А.Ю. Кримським [14]. Автор наводив український переклад М.П. Драгоманова з «Одіссеї», вказуючи, що цей фрагмент, імовірно, був надісланий Руданському як приклад перекладу Гомера гекзаметром [14, с.38-40]. Надрукований фрагмент (Ном. Од. IX, 2-38) – це частина перекладу 9-ї пісні «Одіссеї», над яким Драгоманов працював у 1867-1868 рр. [15].

Магістерська дисертація Драгоманова і стаття «Положение и задачи науки древней истории» мають історіографічний характер. У цих же публікаціях найбільш повно відображені методологія історичних досліджень вченого, його узагальнені погляди на всесвітню, зокрема стародавню, історію. Загалом у наукових розвідках історика згадуються понад 140 антикознавчих праць XVIII – середини XIX ст. Історія дослідження Стародавнього Сходу висвітлена у статтях «Программа по истории Древнего Востока» та «Положение и задачи науки древней истории».

Внаслідок несприятливих обставин особистого життя, матеріальних труднощів, політичних переслідувань, переорієнтації Драгоманова на інші сфери діяльності багато планів щодо дослідження стародавньої історії не були реалізовані. Зокрема, не була завершена наукова стаття з давньогрецької історіографії, невиконаними залишилися обіцянки опублікувати лекції про цивілізацію Китаю, про містечко Стародавнього Сходу та джерела вивчення Стародавнього Єгипту, а також другу частину дослідження про римське суспільство доби ранньої Імперії за творами Корнелія Тацита (продовження магістерської дисертації).

Отже, Михайло Драгоманов по-новому інтерпретував такі важливі проблеми античної історії як сутність політичної системи принципату, суспільна свідомість стародавніх римлян доби Імперії, роль варварських народів в античній історії, особливості пізньоантичної доби і проблема переходу від античності до середньовіччя, рецепція історико-культурної спадщини античної цивілізації в середньовіччі та в Новий час тощо. У ставленні до найдавніших періодів античної історії він проявляв гіперкритицизм. Драгоманов закликав запроваджувати й у своїх працях реалізував на практиці критичне ставлення до будь-яких свідчень давніх авторів, оскільки вважав, що світогляд і філософія історії стародавніх народів сприяли викривленому зображенню ними історичної дійсності. Для праць історика було характерне прагнення до «реабілітації» пізньої доби античної цивілізації як самодостатнього періоду історії класичних народів.

Саме під час занять античною історією сформувались головні філософські, історичні, суспільно-політичні погляди М.П. Драгоманова, подальший розвиток яких зробив його вченим європейського масштабу. З цього приводу В.В. Ставнюк писав: «У ході роздумів над долею античної цивілізації та її спадщини в наступні часи сформувалися наукові і суспільно-політичні погляди М. Драгоманова, а саме – прагнення до самостійної, неупередженої оцінки навіть найтрадиційніших питань, розуміння місця та ролі гуманітарної освіти у формуванні масової свідомості, симпатія до ідеї політичної емансипації народів, що входили (і входять) до складу великих імперій, – все, що повною мірою виявиться в його наступних дослідженнях, його особистій долі» [2, с.52].

Ще під час роботи в Київському університеті Михайло Драгоманов зацікавився фольклористикою. В автобіографії він згадував: «Займаючися старинною історією, я звернув особливу увагу на релігії і міфологію арійських народів. Від старинних народів я перейшов до нових і тут остановивсь і на народних переказах і словесности Славян і між ними, запевне, Українців» [16, с.347]. У своїх фольклористичних студіях вчений дотримувався міграційної теорії, надзвичайно широко застосовуючи порівняльно-історичний метод, тому у розвідках, присвячених слов'янському фольклору, велике місце займає міфологія стародавніх народів. Драгоманов писав: «Більша частина прози в нашій словесності народній належить до історій інтернаціональних. Джерело їх я не вивожу непременно з Індії, як Бенфей, але думаю, що воно майже завше лежить в літературах старих культурних народів: єгиптян, халдеїв, іранців, індійців, китайців, жидів, греків ...» [17, с.173-174]. У працях з фольклористики вчений найчастіше звертався до давньоіндійської (Веди, Панчатантра), давньогрецької міфології (міфи про Прометея, про царя Едіпа), Старого і Нового Заповіту.

Отже, на ранньому етапі творчої діяльності Михайла Драгоманова історія стародавнього світу була головним предметом його зацікавлення. Прагнення вченого працювати на користь українського народу поступово відволікло його від науково-викладацької діяльності. Починаючи з середини 1860-х рр. він все більше уваги приділяв дослідженню українського і слов'янського фольклору, громадській і публіцистичній роботі. Хоча остання суто наукова праця Драгоманова зі стародавньої історії була опублікована у 1874 р., але ранні історичні студії залишили незгладимий слід у свідомості вченого, визначили його методологічні, суспільно-політичні погляди, знайшли відображення у багатьох фольклористичних, науково-популярних, публіцистичних працях 1870-х – 1895 рр.

Внаслідок різних, переважно позанаукових, причин праці М.П. Драгоманова не мали значного впливу на розвиток академічної історичної науки про стародавній світ у Російській імперії, а на Заході вони залишились зовсім невідомими. У російській історіографії кінця XIX – початку XX ст. близьку до

драгомановської позицію висловили лише М.Н. Дювернуа та Г. Мерчинг [18; 19], але їхні праці також залишились мало поміченими. У сучасному антикознавстві позитивну оцінку творам М.П. Драгоманова дали К.В. Вержбицький та О.М. Петrenchко [1, с.439; 20; 21, с.106].

Діяльність М.П. Драгоманова як знавця історико-культурної спадщини давніх цивілізацій мала важливе значення в історії української культури. Стародавня історія та культура займали вагомe місце у свідомості і творчій спадщині Лесі Українки та Івана Франка, слугували базою їхнього європейського рівня освіченості. Одним з провідних чинників, що сприяв зацікавленню цих письменників культурними надбаннями стародавніх цивілізацій і розвитку античних і давньосхідних сюжетів та образів у їхніх творах, був вплив Михайла Драгоманова. Засобами цього впливу були листування, книги, які він надсилав на їхні прохання, ознайомлення з творчою спадщиною самого Драгоманова, особисте спілкування.

У подальших дослідженнях творчої спадщини Михайла Драгоманова варто більш детально проаналізувати окремі спеціальні розвідки вченого, його погляди на різні проблеми стародавньої історії, а також узагальнити отримані результати для з'ясування ролі і місця всесвітньої історії у творчості видатного українця.

### Джерела та література

1. Петrenchко О. Античні студії Михайла Драгоманова / Олег Петrenchко // Михайло Драгоманов – дослідник всесвітньої історії, політик і людина // Хроніка-2000. – 2010. – Вип.2(84). – С.433-441.
2. Ставнюк В.В. Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова / В.В. Ставнюк // Український історичний журнал. – 1998. – №6. – С.46-54.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.172. М.П. Драгоманов. – Спр.1. Курси лекцій по історії Древнього Востока, Римської імперії і др., читанні в Університеті св. Володимира 1864-1873 гг. – 298 арк.
4. Державний архів Одеської області. – Ф.45. Новоросійський університет. – Оп.4. 1865-1919 pp. – Спр.2586. Об'єкт екзамену кандидата Драгоманова на ступінь магістра всеобщей історії. 7.12.1867 г. – 14 арк.
5. Бильбасов В. Рим и Византия в трудах двух киевских историков (В. Иконников и М. Драгоманов) / В. Бильбасов // Русский вестник. – 1870. – №11. – С.273-308.
6. Диспут приват-доцента Драгоманова в засіданні історико-філологічного факультета університету Св. Володимира / [декан Селин, проф. Модестов, Бильбасов, Яроцкий, Гогоцкий] // Журнал Министерства народного просвещения. – 1870. – Ч.СXLVIII. – №3. – Отд.IV. – С.3-20.
7. Драгоманов М.П. Император Тиберий / М.П. Драгоманов. – К.: Университетская типография, 1864. – 112 с.
8. Драгоманов М. О состоянии женщины в первый век римской империи (Пробная лекция, читанная в Университете Св. Владимира для получения звания приват-доцента М. Драгомановым) / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1864. – №5. – Отд.II. – С.1-33.
9. Драгоманов М.П. Положение и задачи науки древней истории / М.П. Драгоманов // Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М.П. Драгоманов; упоряд. Р.С. Міщук. – К.: Либідь, 1991. – С.60-83.
10. Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М.П. Драгоманов. – К.: Университетская типография, 1869. – Ч.I. – VIII, 415 с.
11. Драгоманов М. Програма по історії Древнього Востока, представлена історико-філологічному факультету приват-доцентом М. Драгомановим / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1865. – №10. – Отд.II. – С.1-6.
12. Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994 / упоряд.: Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова та ін.; редкол.: І. Бутич, О. Купчинський, О. Романів та ін. – Л.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2001. – 733 с.
13. Драгоманов М. Государственные реформы Диоклециана и Константина Великого (Вторая пробная лекция, читанная в Университете Св. Владимира кандидатом М. Драгомановым, для получения звания приват-доцента) / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1865. – №2. – Отд.II. – С.1-21.
14. Кримський А. Руданський і Драгоманів (з приводу Іліади) / А. Кримський // Знадобы для життєпису Степана Руданського (1833-1873) / А. Кримський, М. Левченко. – К.: Друкарня УАН, 1926. – С.35-42, 66-79.
15. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф.172. М. П. Драгоманов. – Спр.48. Драгоманов М. П. Одиссея, песнь 9. Перевод, черновая работа. – 16 арк.
16. Драгоманов М.П. Автобіографія // Михайло Петрович Драгоманов. 1841-1895. Його юбілей, смерть, автобіографія і спис творів / М.П. Драгоманов; зладив і вид. М. Павлик. – Л., 1896. – С.329-406.
17. Драгоманов М.П. Переписка / М.П. Драгоманов; зібрав і зладив М. Павлик. – Л.: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1901. – Т.I. – 184 с.
18. Дювернуа М.Н. Историческая объективность Тацита / М.Н. Дювернуа // Гермес. Научно-популярный вестник античного мира. – 1908. – Т.3. – №18. – С.474-479; №19. – С.499-503; №20. – С.522-527.
19. Мерчинг Г. Император Тиберий / Г. Мерчинг. – Варшава: Типография Ивана Носковского, 1881. – 178, IV с.
20. Вержбицький К.В. Принципат Тиберия в трудах античных и современных историков [Электронный ресурс] / К.В. Вержбицький // Развитие системы принципата при императоре Тиберии (14-37 гг. н. э.): моногр. / К.В. Вержбицький. – Режим доступа: <http://www.centant.pu.ru/aristeas/monogr/verzhbit/verzhb011.htm>.
21. Петrenchко О. Оцінка Тiберія у творчості Михайла Драгоманова / Олег Петrenchко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 1997. – Вип.II. – С.103-107.

**Гарнага В. П. История древнего мира в творческом наследии Михаила Драгоманова**

*В статье проанализировано исследования по истории древнего мира М.П. Драгоманова, определено их место в научном наследии ученого, дана характеристика влияния занятий древней историей на его методологию, фольклористические труды, общественно-политические взгляды, выяснено значение работ М.П. Драгоманова для развития востоковедения и антиковедения, его влияние на творчество Л. Украинки и И.Я. Франка.*

**Ключевые слова:** антиковедение, изучение истории Древнего Востока, фольклористика, научное наследие, общественно-политические взгляды, М.П. Драгоманов.

**Garnaga V. P. History of ancient world in creative heritage of Mykhaylo Drahomanov**

*In the article M.P. Drahomanov's researches in ancient history is analyzed, its place in the scientific heritage of the scientist is defined, the influence of studies in ancient history on its methodology, folklore works, social and political views is characterized, the value of M.P. Drahomanov's works for the development of Oriental and Classical studies, its impact on works of L. Ukrainka and I. Ya. Franko is determined.*

**Keywords:** Classical studies, studies in history of Ancient Orient, folklore studies, scientific heritage, social and political views, M.P. Drahomanov.

УДК: 94(477.74):281.93"18"

**Н. М. Діанова**

## **АРХІЄПІСКОП НИКАНОР (БРОВКОВИЧ) ЯК НАУКОВИЙ ТА РЕЛІГІЙНИЙ ДІЯЧ**

*У статті проаналізовано основні напрямки наукової та релігійної діяльності архієпископа Никанора. Розглянуто його науково-релігійну спадщину та внесок у розвиток православ'я.*

**Ключові слова:** православ'я, церква, архієпископ Никанор, Херсонська єпархія, наука, освіта.

Одним із видатних релігійних діячів другої половини XIX ст., які залишили помітний слід в історії православної церкви був архієпископ Херсонський і Одеський Никанор (Бровкович) (1826-1890 рр.). Все його недовге життя було присвячене служінню Богу. Його багата наукова і релігійна спадщина має яскраво виражений індивідуальний характер і відображає найбільш актуальні проблеми церковного життя. Вона є невід'ємною складовою частиною загального доробку православного духовенства і являється важливим джерелом для вивчення історії православної церкви на півдні України. Не зважаючи на вагомий внесок архієпископа в розвиток православ'я, науки і освіти, його діяльність належним чином ще не вивчена, що обумовлює актуальність даної публікації.

Зазначена тема не знайшла належного висвітлення в історіографії і представлена лише працями деяких істориків церкви XIX ст. У 1900 р. протоієрей С. Петровський опублікував біографічні матеріали Никанора зі своєю передмовою, в яких відображено основні події життя Никанора, що охоплюють період від його учнівських років до призначення ректором Казанської духовної академії [1]. В додатках представлено 9 статей архієпископа, які збереглися серед його паперів. Професор М.Х. Красносельцев розглядав науковий аспект діяльності Никанора і дав їй досить високу оцінку [2].

Діяльність архієпископа Никанора на чолі Херсонської єпархії побічно розглядав священник Ф. Мильяновський, який відзначив значний внесок архієпископа в розбудову єпархії та в розвиток освіти і культури [3].

Сучасна історіографія діяльності Никанора (Бровковича) поповнилася лише за рахунок публікацій в періодичній пресі окремих одеських священнослужителів [4].

Метою даної статті є дослідження основних напрямків науково-релігійної діяльності архієпископа Никанора. Для цього ставляться наступні наукові завдання: проаналізувати його наукову спадщину, дослідити внесок у розвиток православної церкви на півдні України та розглянути освітянську і проповідницьку роботу архієпископа в Херсонській єпархії.

Архієпископ Никанор (в миру – Олександр Іванович Бровкович) народився 20 листопада 1826 р. в сім'ї священника Могилівської губернії. Він отримав блискучу духовну освіту. Спочатку навчався в Могилівському духовному училищі, потім семінарії і впродовж семи років співав у архієрейському хорі альт-солістом. Попри велику завантаженість він увесь вільний час проводив за читанням книг і встиг опанувати не лише св. Євангеліє і житія Святих, але майже всю кращу духовну і світську літературу. Вже тоді Олександр відрізнявся від своїх однолітків серйозністю та інтелектуальним розвитком [5, с. 15]. Це дало підставу для отримання рекомендації до С.-Петербурзької зразкової духовної семінарії, а потім і С.-Петербурзькій духовній академії, яку він блискуче закінчив у 1851 р. Вже на останньому курсі він прийняв чернецтво з ім'ям Никанор і після завершення навчання зі ступенем магістра залишився працювати в академії на кафедрі Богослов'я. Творчий підхід молодого викладача при підготовці та проведенні лекцій і відступ від підручника по Богослов'ю, автором якого був ректор